

ƏDƏBİ DİLİN İNKİŞAFI

İmadəddin Nəsimi və ədəbi dilimiz

Sədəqət Həsənova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: sedagethesenova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

XÜLASƏ

Müasir dövrimizə qədər İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra linqvistik araşdırmalar aparılmışdır. Bədiü söz sənətkarlarını tarixdə yaşadın səbəblərdən biri də bəşəriyyətin təməl daşı kimi dəyərləndirilən sözdür. Bu baxımdan, Nəsimi sözünün hikməti indi də orijinal və fəlsəfidir. Dilin keşiyində dayanan Nəsiminin dil faktlarından düzgün istifadə bacarığı, demək olar ki, bütün əsərlərində özünü göstərir. Dil tariximizin müəyyən bir dövrünün doruğundandır və hərtərəfli şəkildə araşdırılmasında, ədəbi dilimizin estetik gözəlliyinin üzə çıxarılmasında Nəsiminin dilə münasibətini, bu milli-mənəvi sərəvata necə yanaşmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Şairin ədəbi dilimizdəki rolu və xidməti məqalədə yeni faktlarla aydınlaşdırılır. Onun dilinə məxsus üslub özəlliyi elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir. Məqalədə irəli sürülən nəzəri fikirlər dil materialları ilə təsdiq olunur. Belə ki, Nəsiminin danışdığı dilini ədəbi dil səviyyəsinə qaldırması, orijinal ifadələrdən istifadə etməsi, bədiiliyi gücləndirən faktlara ardıcıl müraciəti yaradıcılığında alınımış örnəklərlə əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

poeziya, dil, üslub, söz, ifadə, örnək, ədəbi qaynaq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 13.05.2020

qəbul edilib – 19.05.2020

DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

Nasimi and our literary language

Sədəqət Həsənova

PhD in Philology, professor, Nakhchivan Teachers' Institute, Azerbaijan.

E-mail: sedagethesenova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

ABSTRACT

A number of linguistic researches have been carried out on İmadəddin Nasimi's work till the present time. One of the reasons why literary word artists live in history is because of the word that is considered the cornerstone of humanity. From this point of view, the wisdom of Nasimi's word is still original and philosophical. Nasimi's ability to use linguistic facts correctly is evident in almost all of his works. Nasimi's attitude to language and his approach to this national-spiritual wealth have great importance in the deep and comprehensive study of a certain period of our language history, in revealing the aesthetic beauty of our literary language. The role and service of the poet in our literary language is clarified in the article with new facts. The stylistic peculiarities of his language are involved in scientific-theoretical analysis. The theoretical ideas put forward in the article are confirmed by language materials. Thus, Nasimi's use of colloquial language to the level of literary language, his use of original expressions, and his consistent appeal to the facts that strengthen his art are based on examples taken from his work.

KEYWORDS

poetry, language, style, word, phrase, example, literary source

ARTICLE HISTORY

Received – 13.05.2020

Accepted – 19.05.2020

Giriş / Introduction

Tarixi ədəbi qaynaqların lingvistik baxımdan tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu, bir tərəfdən, müraciət edilən mənbənin qaranlıq tərəflərinə işıq salır, digər tərəfdən, ədəbi dilimizin dərinə və hərtərəfli araşdırılmasını təmin edir. Bu mənada, Nəsimi dilinin tədqiqatə cəlb edilməsi aktual məsələlərdən biridir. Bundan başqa, tarixi mətnlərə yeni ədəbi-lingvistik prizmadan yanaşmaq maraqlı və uğurlu dil faktlarının əldə edilməsinə səbəb olur. Söz sənətkarlığı ilə məşğul olan tarixi şəxsiyyətlərin dilinin araşdırılması, bir tərəfdən də, müraciət edilən dövrün mədəniyyətini təsvirə gətirir. Bu anlamda da, Nəsimi dilinin araşdırılması maraqlı və lazımlı işlərdən biridir. Belə ki, "dil mədəniyyətin, mədəniyyət də, öz növbəsində, dilin inkişafına imkan və şərait yaradır" [9, s.224-225].

Nəsimi və ədəbi dil

Nəsimi poeziyası Azərbaycan ədəbi dili tarixində xüsusi bir mərhələdir. Üç yüz ildən artıq fars dilli saray şeiri ənənəsi və anadilli şeirin yazılı ədəbi dildə hələ möhkəmlənməmiş və ənənə şəklini almamış ilk örnəklərindən sonra İ.Nəsimi poeziyası parlaq bir hadisə kimi meydana çıxmışdır.

Nəsimi poeziyası dilinin anlam qatları dərin, mənə əhəmiyyəti, həqiqətən, çoxdur. Fikrimizcə, şair aşağıdakı beytini məhz bu baxımdan yazmışdır:

*Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq*

[10, s.28].

İ.Nəsiminin söz haqqında fikirləri hikməti, dərinliyi ilə Nizami Gəncəvinin dil, nitq haqqında fikirlərini yada salırsa, elmi-nəzəri sənəli baxımdan isə mütəxəssis dilçi mülhəzələri ilə üst-üstə düşür. Sözün şərfinə sözlər qoşulması, əsərlər yazılması, nəğmələr bəstələnməsi, demək olar ki, bütün tarixi zamanlara xas olan cəhətlərdəndir. Bu mənada, Nəsimi də sözdən deyib və sözünün xislətindəki haqq sadiq qalıb:

*Nəsiminin sözü həqiqdir, həqiqi bil,
Ki, həqiqdir hər nə kim, dilində söylər*

[10, s.243].

Sözə qayğı ilə yanaşanlar, onu sevərək dərk edib gücünə inanarlar özləri də yeni ifadələrə möhür vurmuş, sözün gizli mənalарını üzə çıxarmış və bununla da qəlblərə təsir etməyi, heyratlandırmayı bacarmışlar. İ.Nəsimi də söz haqqında orijinal fikirləri ilə sözsevərlərin cərgəsindədir. O, sözün ən yüksək məqama malik olduğunu, canla, ruhla bağlılığını öndə çəkərək əsas xüsusiyyətlərini bir daha xatırladı, nitq mədəniyyəti üçün əsas keyfiyyət hesab edilən yücelməyi yüksək dəyərləndirir.

*Aqıl isən, sözünü müxtəsər et,
Eyl Nəsimi, çü bigirəndir söz.*

Nəsimi əsərləri ilə dilimizin ifadə imkanlarının genişliyini təsdiq etmişdir. Bunu əsaslandırmaq əmin şairin poeziyada geniş işləndiyən bir sıra ərəb-fars mənşəli sözlərdən imtina etməsi, milli sözlərə üstünlük verməsi və ya alınma vahidlərə yanaşı, onların Azərbaycan dilindəki sinonim variantından istifadə etməsidir. Bədi dildə alınma sözlərin işlənməsi, bəllidir ki, bir çox tarixi zamanlarda və elə indinin özündə də müşahidə edilir. "Bu sözlər müəyyən tarixi faktorlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişlər" [3, s.43].

İ.Nəsiminin dilindəki alınma sözlərin milli sözlərimizlə əvəzlənməsi və ya yanaşı işlənməsi həmin leksik-qrammatik nümunələrin əvvəlki möhkəm dayaqlı ərəb-fars mövqeyini nisbətən zəiflətdi və bu, sonrakı dövrlərin ədəbi dilinə də öz təsirini göstərdi. Milli sözlərin dayanıqlığı istər-istəməz alınmaların bir qədər geri çəkilməsinə səbəb olur ki, bunu Nəsimi dilində aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

Maraqlıdır ki, Nəsiminin alınma sözlərin nisbətən bol olduğu əsərlərdə də milli ruh üstündür. Ona görə ki, bu sözlərin ifadə etdiyi fikirlər millidir, xalqa tanış və doğmadır. Buna görə də Nəsimi Azərbaycan dilini ədəbi səviyyədə normalaşdırmaq bacardı. Təsədüfi deyildir ki, Nəsiminin dili Azərbaycan ədəbi dilini öyrənmək üçün tarixi yazılı abidə kimi yüksək dəyərləndirilir. "O, ana dilinin fədasisi kimi də Azərbaycan mədəniyyəti tarixində görkəmli yer tutur. Nəsimi bir həqiqəti yaxşı başa düşürdü. Başa düşürdü ki, xalqın dili onun (xalqın) ən yaxşı və etibarlı təmsilçisidir, dil xalqın ən zəruri göstəriciləridəndir. Dilini itirən xalq özüni itirmiş olur, öz varlığını itirmiş olur" [11, s.8].

Dildəki adi sözləri qeyri-adi bədi gözəllik səviyyəsinə qaldıran Nəsimi Azərbaycan şeir dilinin bütün incəliklərini ortaya qoyan şairlərdəndir:

*Düşdü könül ala gözün ağnavı qarasinə,
Ayrıq annla kimsənin ağı nədir, qarasi nə?*

Bu beytdə "ağ" və "qara" sözlərinin, "nə" sual əvəzliyinin təkrar işlənməklə müxtəlif üslub məqamlarına salınması, xüsusilə də sual cümləsinin tərkibində sıralanması uğurlu üslub faktı kimi diqqətə cəlb edir. "Sözlər, ifadələr adicə dil vahidləri, nitq faktları deyil, söz sərəffarlarının, ədəbi simaların mənəvi güzgüsüdür. Adı güzgülərin ömrü azdır, onlar aldan düşüb qırıla bilər və ya insanın ona baxdığı zamanı göstərə bilər. Söz işə həmişəyaxar güzgüdür, üstündən nə qədər zaman keçsə də, insanın fikir və düşüncələrini, istəklərini, mənəvi aləmini əks etdirmək gücündədir. Sözlər nə qədər deyilsə də, əgər yerinə düşübsə, insan ondan bezmir, əksinə, zövq alır..." [5, s.205-206]. İ.Nəsiminin yuxarıdakı beytdə "nə" sual əvəzliyinin ellipsis hadisəsinə uğraması dilin bədiliyinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. "Ellipsis, yəni cümlə üzvünün (və ya hər hansı bir qrammatik vasitənin, məsələn, morfoloji əlamət olan şəkilçinin – S.H.) buraxılması heç də o demək deyil ki, uyğun sintaktik pozisiyada o, öz yerini tutmamışdır..." [1 s.93]. Mətdə yerini tutmamaq əlaməti yalnız formal baxımdan özünü göstərir, yəni elliptik dil faktı məntiqi cəhətdən həmişə canlıdır. Bu fikir Nəsiminin poetik dilindən alınmış örnəklərlə öz təsdiqini tapa bilər.

*Gəldi fəqanə can yenə ney kimi, suzı dard ilə,
Kim nə bilir bu xəstənin dardı nədir, dəvəsi nə?*

[10, s.52].

Doğrudan da, "Ədəbi dilin digər üslublarına nisbətən bədii üslub sintaksis sahəsində daha geniş üslubi-semantik diapazonla malikdir. Belə ki, bədii ədəbiyyatda ədəbi dilin normalarına tabe olan söz birləşmələri və cümlə növləri ilə yanaşı, sırf üslubi səciyyəli birləşmə və cümlə formaları da (məsələn, elliptik cümlələr, ritorik suallar, söz sırasında müəyyən dəyişikliklər olan cümlələr və s.) işlənir ki, bu da, əsasən, danışq-məişət üslubuna xas olan xüsusiyyətlərdir" [2, s.12].

Yuxarıdakı beytin təxminən üçdə bir hissəsi alınma ləkəmələrdir. Buradan Nəsimi dilində alınma-milliləşmə söz münasibətlərini təyin etmək mümkündür. Şairin elə əsərləri də vardır ki, onlarda bu nisbət əksinədir, yəni alınma sözlər kəmiyyət baxımından milliləri üstələyir, lakin milli təfəkkürün qüdrəti bu kəmiyyətin keyfiyyətə çevrilməsinə imkan vermir:

*Mana sənəz cəhanü can gərəkməz,
Yəsalın var ikən hicran gərəkməz.
Qəmindir könlümün təxtində sultan,
Bir iqlimə iki sultan gərəkməz*

[10, s.70].

Atalar sözləri səviyyəsinə malik olan, hikmət sanbalı ilə seçilən bu misralar milli-mənəvi üstünlüklərə malik həqiqi şair kəlamıdır. "...Şair sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü – şair gözəllik qiymətində, müqəddəslik libasında araya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustaları – sözsə təmənənəsiz xidmət edənlər, ədəbiyyat nəğməkarları sözü ədəbiyyatə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müasirlərinə bədii söz həyəcənı, sənət sevincini, xoş ovaq və ilahi zövq aşılrayan şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir" [6, s.3].

*Gülüstannın gülü sənəz tikanıdır,
Mana sənəz gülü reyhan gərəkməz.
Mana səbr eyləmək sənəz, nigara,
Əgər müşkül, əgər asan – gərəkməz*

[10, s.70].

Əsərin dilində işlənmə bolluğu ilə diqqətə cəlb olunan "gərəkməz" feli maraqlı və uğurlu dil faktlarından biri kimi indi də öz əhəmiyyətini və fərqlini itirməmişdir. Belə ki, o, bir sıra "söz-xəbər" termini ilə ifadə edilən ismi xəbərlərdən seçilərək feilin zaman kateqoriyasına xas olan morfoloji əlamətləri qəbul edə bilər. Həmin qrupdan olan dil faktlarında belə bir əlamətə qarşılaşmışıq. İ.Nəsiminin dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında işlənan "gərək" sözüne bütün zaman əlamətləri qoşulur və onu dəyişə bilər.

*Əzəldə qılmışam eşqinlə peyman,
Bütün peyman, sınıq peyman gərəkməz*

[10, s.70].

Bu şeirdə milli sözlər təkrarlar hesabına müəyyən say təşkil etsə də, iyirmidən çox söz alınmadır, lakin onlar milli vahidlərin əhatəsinə ələ salınub ki, öz sözlərimizin aydınlıq və təbiiyyəti alınmaların mövqeyini sarsıda bilib. Bu baxımdan aşağıdakı nümunə də maraqlıdır:

*Suratın nəqşinə xəyal irəməz,
Gözların almasına al irəməz.
Bu günü gör ki, rəngi çəhrasına
Nə qadar al edirsə, al irəməz*

[10, s.75].

Sözların rəngdən-rəngə düşməsi poetik dilin özəlliklərindəndir. "Şair üçün dil istedad meydanı kimi dərk olunur. Onun ədəbi prosesdəki uğuru, sənət aləmindəki mövqeyi də məhz dillə - sənət dili ilə ölçülür. Şairin istedad dərəcəsi də, əslində, ümumxalq dilinin incəliklərindən məqsədyönlü istifadə ölçüləri ilə şərtlənir. Söz sənətkarları ilə xalqın tükənməz dil xəzinəsi arasındakı əlaqə və münasibətlər şeirin və bütünlükdə şairin poetik şəxsiyyətini səciyələndirir, sənət taleyini həll edir" [6, s.20]. Bu mənada, Nəsimi sözünün üstünlüyünü özü bir daha xatırladı:

*Bu nə zibə camal olur, yarəb,
Ki, kəmalatına kəmal irəməz.
Ey Nəsimi, sözün müfərrihdir,
Bu cəhətdən ana məlal irəməz*

[10, s.75].

Ümumtürk dilinin dəyərli faktlarından olan "irmək" (çatmaq) felinin qeyri-qəti gələcək zamanda işlənərək rədifə çevrilməsi Nəsimi dilində alınma sözlərə müqavimətin maraqlı və orijinal faktı kimi diqqət çəkir.

Nəsimi Azərbaycan dilini dövrünün irəlində gedən ədəbi dilləri olan ərəb və fars dilləri səviyyəsinə qaldıraraq dilimizin ədəbi dil kimi çox yararlı olduğunu təsdiq etdi. Nəsimidən əvvəl də ana dilində yazılmış əsərlər olmuşdur. Bu mənada, Həsənoğlunun məlum qəzəllərini və Qazi Bürhanəddinin əsərlərini və s. göstərmək olar. Lakin Həsənoğlu qəzəllərinin kəmiyyət azlığı və Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığına məxsus əsərlərin, əsasən, ümumtürk dili faktı olmasını nəzərə aldıqda, Nəsiminin ana dilinin yüksəlişindəki rolu daha aydın və qabarıq şəkildə aydınlaşır. Belə ki, Nəsimi Azərbaycan dilində böyük bir ədəbi prosesin gedişini əsaslandırmışdır. Bu mənada, ana dilindəki şeirin möhkəm əsaslarını qoymaq, doğrudan da, Nəsimiyə məxsusdur. "Nəsimi ilk böyük şairdir ki, Azərbaycan dilinin söz və ifadələrini ədəbi dilə gətirdi və onlardan geniş mənada istifadə etməklə XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin milli zəmin üzərində yüksəlməsini təmin etdi. Nəsimi Azərbaycan dilinin başlanğıc mərhələsində ərəb, fars dillərində yazmaqla bərabər, doğma ana dilində də gözəl, kamil şeir nümunələri yaratdı və bununla da Azərbaycan türk dilini ərəb və fars dilləri ilə canlı rəqabətə qoşdu" [4, s.406-413].

Nəsimidə xitablar

Dilimiz qarşısında geniş poetik imkanlar açan İ.Nəsimi ədəbi dil ilə xalq danışığı dili üçün ortaq faktlardan bol-bol istifadə ilə, bir tərəfdən, əruz vəzninin tələblərinin yüngülləşməsinə səbəb olmuş, digər tərəfdən, milli bədii təfəkkürün təzahürü olan dil materialları ilə əsərlərini zənginləşdirmişdir. Şairin dilində diqqət çəkən əlamətlərdən biri də budur ki, o, bəzən fikirlərini yabançı sözlərin çoxluğu ilə ifadə etsə də, bu sözləri əla yerli-yerində və məharətlə işlədi ki, onların milli olmadığı ilk baxışda nəzərə çarpmur.

*Mənim yarı-vafadarım, gəl axır,
Mələk surətli dildarım, gəl axır,
Fəraqın canını yadı beqayət,
Həbibim, munisim, yarım, gəl axır*

[10, s.207].

Göründüyü kimi, qəzəlin həm bəhri əruzun hecaya yaxın bəhrələrindəndir, həm də onun tərkibindəki milli sözlərin kəmiyyəti az olsa da, dinamikliyinə görə axıcılığı alınma sözlərin fəallığına yer qoymamışdır. Sözün gücü və təsiri şairin bütün əsərlərində özünü göstərir. "Bu bir təsadüf deyil ki, tarix Qaracığ dağını ("Dədə Qorqud" dastanlarındakı Qazan xan həmin dağın "qaplanı" idi) Əhməd Yəsovinin duası ilə yerlə yeksan olması möcüzəsini başçr övladına göstərmişdir. Dualar da sözlərdir, sözlərin hikməti ilə mayalanıb, müqəddəsləşib, ecazkar bir təsir gücünə malik olub" [5, s.206]. İ.Nəsiminin poetik dili bu fikrin reallığını, sözün gücünü göstərən qaynaqlardandır.

*Mənəm bülbül kimi naləvü-giryan,
Dodağı qonça güzarım, gəl axır,
Qaşın qarşısına canım bərabər,
Mənim tiri kamandarım, gəl axır*

[10, s.207].

Əslində, beytlərdəki sözlər klassik üslubda tez-tez qarşılaşdığımız leksik-grammatik vahidlərdəndir, lakin onların düzülüşü, aralarındakı ritm və ahəng, mütəhərriklik əsərin bədii ləyaqətini təmin edir. "Bədii əsərlərin dili spesifik

xüsusiyyətlərə malik olub, obrazlılıq, emosionallıq və s. keyfiyyətlərinə görə seçilir. Belə əsərlər dildə çox zəngin və rəngarəng olur. Bədii əsərlərin müəllifi üslubi məqsəddən asılı olaraq dildə mövcud olan bütün vasitələrdən öz qüvvəsi daxilində geniş istifadə edir. Bu dil vasitələri isə bədii əsərin dilində xüsusi üslubi vəzifələrə malik olur" [12, s.35-40].

*Faraqından qatı divanə oldum,
Kərəm qıl, zülfü zünnarım, gəl axır,
Sənintək görmədim bir gül cahanda,
Bənövşə, təzə rüzgarım, gəl axır*

[10, s.207].

Əsərin dilində bədii səviyyəsi ilə diqqəti çəkən və fərqli bir həyəcan ifadə edən çox sayda xitab (13 ədəd), mənanı qüvvələndirən "axı" ədatının "gəl" feli ilə birlikdə rədif kimi işlənməsi, üçüncü beytin ilk misrasında "mənam" xəbərinin inversiyası və s. dil-üslub xüsusiyyətlərini zənginləşdirməyə xidmət edir.

*Qərarım qalmadı, səbrim tükəndi,
Ləbi ləli-şəkərbarım, gəl axır,
Nəsimi nəvəndir çün qəmindən,
Gəl, ey canım, gəl, ey yarım, gəl axır*

[10, s.207].

Sözsüz ki, hər hansı bir bədii əsərin dilindəki sözlərin kəmiyyət çoxluğu onun üslub zənginliyinə təsir edir, lakin dilin şirinliyi, sözlərin məna-məzmun bolluğu sənətkarlıq keyfiyyətlərinə aiddir. Bu mənalı dəyişikcə, bir-birini əvəz etdikcə dilin obrazlılığı, bədii keyfiyyəti, təsir gücü meydana çıxır. Zəngin lügətə malik olmaq və leksik-qrammatik vahidlərin məna çalarlarından bacarıqla istifadə şəirinin dərin istedadından xəbər verir. Bu əlamətlər Nəsiminin dilində yetərinəcə özünü göstərir.

İ.Nəsimi, eyni zamanda klassik qəzəlin dilinə xalq ruhunu aşlayan şair kimi dəyərlidir. Şairin şeir üslubunda klassik qəzəlin dilinə xalq ruhunu aşlayan şair kimi dəyərlidir. Şairin şeir üslubunda klassik qəzəlin dilinə xalq ruhunu aşlayan şair kimi dəyərlidir. Şairin şeir üslubunda klassik qəzəlin dilinə xalq ruhunu aşlayan şair kimi dəyərlidir.

*Aləmdə bu gün səncləyən yar kimin var?
Gər var desən, yox deməzəm, var, kimin var?*

[10, s.193].

Bu beytdə dörd dəfə "var" ismi xəbəri işlənməmişdir. Buna baxmayaraq, o, dilə heç bir ağırlıq gətirmir, əksinə, maraqlı və oynaq bir ritm yaradır ki, bu, Nəsimi dilinin özəlliklərindən biridir. Bu baxımdan, maraqlı beytlərdən biri də belədir:

*Eşqində Nəsimi çü qılır canını qurban,
Qurbanına qurban olayım, canım əfəndi*

[10, s.86].

Bu beytdə üç dəfə işlənan "qurban" sözü oxucunu yormur, ürəyə və qulağa xoş gəlir, bədiiyyəti dərinləşdirən vasitə kimi nəzərə çarpır.

*Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, qandasən?
Gözlərim nuru, iki aləmdə varım, qandasən?*

[10, s.149].

*Miskin saçın zəncirinə verdi Nəsimi könlünü,
Ayrux nə hacətdir ana zənciri zindan, qandasən?*

[10, s.151].

Xitablar və sualların qoyuluşu ehtiva bədii gözəllik və xoş ovqat yaradır ki, onların bu qədər üslub keyfiyyətlərinə malik olması heyrat doğurur. Fikrimizcə, orta yüzilliklərin qəzəl dilində ən çox xitaba müraciət edən və onu bədiiyyətin ən yüksək səviyyəsinə ucaldan məhz Nəsimidir. Şairin yeddi beytdən ibarət "Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım, Rəfiqim, həmdəmənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım" mətləbəytlü qəzəli yalnız xitablardan ibarətdir. Belə ki, bu qəzəldə heç bir müstəqil cümlə və beləliklə, bitkin fikirlər bir misra ilə qarşılaşmır. Qəzəl 66 xitabdan təşkil olunub, lakin nəzərə çarpan budur ki, bu fakt dilimizdəki bəzi nazari mühakimələri alt-üst edir. Belə ki, nazari dilçilikdə xitabın yalnız müraciət bildirməsi haqqında fikir formalaşmışdır. Nəsiminin dilində isə hər bir xitab bir fikir, bitkin düşüncə örnəyi, dərin hiss, həyəcan acağıdır. Şairin xitablarında duyur, məhəbbət, fəlsəfə və hikmət dolu bir qəlbın tələtəmləri dilə gəlir. Bu, başdan-ayağa Nəsimi dilinin özəlliyidir.

*Dilbərə, mən səndən ayrı ömrü, canı neylərəm?
Tacı xətti mülkü malı xanımını neylərəm?...
Dilbər aydır, ey Nəsimi, sabir ol, qılma fəğan,
Mən bu gün sabr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm?*

[10, s.142].

Nəsiminin yuxarıdakı qəzəldə məcaz şəxslənməsi olmasa da, dərin emosional xüsusiyyət özünü göstərir. Belə ki, ritorik suallar, bədii təzadlar əsərin obrazlılığını təmin edir. Nəsimi sözləri bir anlamdan başqa anlamlara keçirərək, onun dərin qatlarını üzə çıxararaq bədii dəyəri yüksək olan ifadələrin yaranmasını əsaslandırır. Bədi dildə üslubi rəng və əlvanlığın keyfiyyətini təmin edən amillərdən biri də sözlərin leksik məna qruplarıdır. İfadəlilik, sözlərin deyim üsluluna əsaslı dərəcədə təsir edir. Bu, şairin üslubi məqsədini qarşıya qoyur. Sözlün məna seçkinliklərini dərk etmək və bunu anlatmaq sənətkardan xüsusi bacarıq tələb edir. Ritmik təkrarlar üslubun tələbindən irəli gəlir.

*İstərəm vəsli camalın ta qılam dərdə dəva,
Mən sənin bimarınam, özgə dəvəni neylərəm?
Ey müsəlmanlar, bilin kim, yar ilə xoşdur cahən,
Çünki yərdən ayrı düşdüm, bu cahəni neylərəm?
Çox dualar qılmışam mən xaliqin dərgahına,
Çün muradım hasil olmaz, mən duanı neylərəm?*

[10, s.142].

Sözlərin "rəngi"

Maraqlıdır ki, bu qəzəldəki alınma vahidlər indi də anlaşılır, lakin buradakı bir milli sözlümüz arxaik sözlər qrupuna keçdiyi üçün anlaşılması çətindir. Bu, qədim milli sözlərimiz sırasına daxil olan "ayıtmaq" felinin əsasında "aydır" sözüdür. Bu söz müasir dilimizdəki "demək" felinin arxaik sinonimidir. İndi də muğam mətnlərinin maraqlı nümunəsi kimi oxunan bu qəzəldə, təəssüf ki, ifaçılar həmin sözün mənasını aydınlaşdırmadıqlarından başqa bir söz – "öldü" sözü işlədirlər ki, bu, qəzəlin ümumi ruhuna tamamilə yaddır. Qəribədir ki, muğam ustalarının, demək olar, hamısı son beytdəki "fəğan" sözlünə əsaslanaraq "aydır" sözünü "öldü" sözü ilə əvəz edirlər. Prof. Y.Seyidov da öz araşdırmasında qəzəlin məqəzə beytində "aydır" yerinə "öldü" işləmişdir. Yəqin ki, o, əsərin hansısa yanlış nəşirdən istifadə etmişdir.

I.Nəsiminin dilində bu gün üçün mənası köhnəlmiş sözlərdən biri də "oxumaq" felidir. Məlumdur ki, müasir dilimizdə "təhsil almaq" və "mütaliə etmək" anlamlarında işlənen bu söz ədəbi dilimizin qədim və orta dövərində fərqli məna daşıyırdı. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dilində o, ilk mənasında (məsələn, ismi-əzəm oxumaq) başqa, həm də "çağırmaq" mənasında işlənməmişdir: *Baybörə bağ bəzircanlarını yanına oxıdı, buyuruq etdi* [8, s.53]. Nəsiminin dilində isə tamamilə fərqli bir mənəzə ilə qarşılaşırıq: Burada "oxumaq" sözü "demək" mənasında özünü göstərir:

*Nə hikmətdir, əya, ey hüsnü-zibə,
Səni ələmlərə sultan oxurlar?
Fəda qıl canını, sən, ey Nəsimi,
Ki, canı yar üçün qurban oxurlar*

[10, s.210].

Nəsiminin dilindəki maraqlı faktlardan biri də budur ki, "bənzar" sözü "bənziş" şəklində işlədilmişdir:

*Surətdə gərçi bənzişi çoxdur Nəsiminin,
Mənidə adı hər həcərin kimiya degil*

[10, s.121].

Nəsiminin dilində "göydürmək" adlı feil də var ki, ilk baxışda çağdaş dilimizdə çox işlək olan "göynətmək" felinin arxaik forması kimi görünür, lakin sözün mənası bunu deməyə imkan vermir:

*Xumari-mehrini göydürdü canı,
Yetir şərbət vəsulından nəhanım*

[10, s.126].

"Göydürmək" sözü araşdırılmasına ehtiyac duyulan maraqlı faktlardır. Dilimizdə "göy" sözü əsasında bir sıra haqiqi və məcazi anlam daşıyan sözlər vardır. Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərində dərdli adamların göy rəngdə geyinmələri, xalq arasındakı xəsis adamlar haqqında "necə də göydür" ifadəsi, "ağırmaq" mənasında "göynətmək" feili və s. kimi leksik-qrammatik vahidlər diqqəti çəkir. Nəsiminin dilindəki "göydürmək" feili tamamilə fərqlidir. Yəni, bu söz məhrədən,

məhəbbətdən canın ağrımığı mənasında ifadə olunmur. Fikrimizcə, Nəsimi dili nə qədər incələnsə, yəni də azdır, çünki araşdırmalar çoxalıb dərinləşdikcə yeni-yeni dil faktları və mənalara qarşılaşıq. "Sözsüz ki, hər bir sənətkar ədəbiyyatda müəyyən qədər rol oynamadığı kimi, ədəbi dilimizdə də öz sözünü deyir, onun maraqlı, zəngin faktlarından istifadə prosesində özü də bilərəkdən və ya bilməyərkədən sözü və ya ifadəni o vaxta qədər ballı olmayan bir mənasında işlədir, yaxud dil faktlarından ələ məqamlarda istifadə edir ki, müəyyən yeniliklərə səbəb olur. Bununla da, ədəbi dilimizə xidmət edir" [5, s.216]. Bu anlamda, Nəsiminin əməyi, doğrudan da, əvəzolunmazdır.

Nəsiminin dilində şairin qələminə xas olan bir çox ifadələrə rast gəlirik. Həmin ifadələr çox zaman izafət formasında olsa da, şirinliyi ilə seçilir. Bu mənada "vüsal təmənnəsi", yəni "təmənnayi-vüsal" maraqlı və uğurlu dil faktlarındandır:

*Səfavü zövqi-dünyaya, könül, aldanma, al eylər,
Səni salar bu sevdaya, özü qeyri-xəyal eylər...
Nəsimi xəstəyə sənəzs Süleyman mülkünü versən,
Ol anı bir çöpə saymaz, təmənnayi-vüsal eylər*

[10, s.216].

İ.Nəsimi söz ələmində özünəxas izi olduğuna inanmışdır. Fikrimizcə, aşağıdakı nümunələr bu fikri təsdiq edir:

*Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün,
Övnekəllah ki, şahı-kışvərsən!*

[10, s.163].

Bu beyt də Nəsiminin onu söz ələminin seçilən nümayəndələrindən olduğunu bir daha yada salır.

*Çün yəqin bildi Nəsimi ağzının var olduğun,
Ol yaqini sən güman etmək dilərsən, etməgil*

[10, s.122].

Şair onun sözünü dinləyən ariflərin incilər qazanacağını bildirir. Nəsimi sözünün dəyəri, əhəmiyyəti, doğrudan da, böyükdür:

*Qulağı arifin ta kim, Nəsiminin sözün dinlər,
Sədəftək incilər ağız dolar dür şahivərindən*

[10, s.156].

Nəsimi sözü harada, hansı məqamda deyilsə də, deyiliş-düzüliş nizamına malikdir. Bu həqiqəti şairin özü də etiraf etmişdir:

*Vəsində Nəsimi sözünü arşə çıxardı,
Qanğı sədəfin incisi buldu bu nizamı*

[10, s.99].

Aşağıdakı beytdə isə ifadə və məna yüksəkliyin ən gözəl və yüksək həddindədir. Belə ki, şair sözü bütün qiymətli incilərdən yuxarıda dayanır, hətta bu sözü susamaq məqamları da vardır:

*Dur, Nəsimi, sözünü töhfə üçün bəhrə ilə,
Kim, anın diqqətinə dürr ilə mərcañ susadı*

[10, s.109].

Frazeoloji birləşmələr

Nəsiminin dilində maraqlı və orijinal frazeoloji birləşmələr bədii-estetik səviyyəsi və poetik imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, bu dil vahidləri təzəliyi, tərəvəti ilə yüksəkə dayanır. "Fikrin ifadəsində elastiklik, anlaşılıqlıq, emosionalıq və ekspressivlik kimi məziyyətlərin yüksəlişi öz başlanğıcını poetik dilin ahəngində görünməyə və tərəqqi etməyə başlayan təzələnmələrdən alır. Canlı ünsiyyət dilinin poeziyaya güclü nüfuzu, təbii haldır ki, bədii düşüncənin də aydınlıq prosesinə, yeni poetik əhvali-ruhiyyənin formalaşmasına müsbət təsirini göstərir" [7, s.24]. Bədii imkanları azalmayan, əksinə, işləndikcə çoxalan, qələməndən-qələmənkə inkişaf edən xalq təfəkkürünün ifadəçisi olsa da, ayrı-ayrı söz ustaları tərəfindən cilalanan bu bədii dil faktları o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, artıq dilimizin qanına hopmuşdur. Onlardan bəhrələnen sənətkarlar özləri də frazem səviyyəli ifadələrin yaradıcısına çevrilmişlər. Bu prosesdə meydana çıxan novatorluq "müəllifi" frazeoloji birləşməsinə səbəb olmuşdur. Bədii dildə ələ frazeoloji birləşmələr tapmaq mümkündür ki, onların daxilində xalq və müəllif təfəkkürü vəhdət təşkil edir. Bu, frazeoloji birləşmələr üzərindəki dəyişmə əməliyyatı və ya sənətkarın öz qələminə

məxsus yeni sabit birləşmələrin yaranması ilə bağlıdır. Bəzən də hər hansı bir müəllif özündən əvvəl yaşayıb yaranan başqa bir şairin dilində işlənan frazeoloji ifadəni elə bir məqama gətirir ki, onun yeniliyi şübhə doğurmur. "Könül aparmaq" ifadəsinə ilk dəfə yazılı ədəbi dilimizdə Həsənoğlunun "Apardı könlümü bir xoş qəmarüz canfaza dilbər" mısrası ilə bəslənən məşhur qəzalında rast gəlirik. Sonralar bu ifadə Nəsimi dilində də işlənməmişdir:

*Apardı könlümü məndən bu gün ol cənnətin huri,
Götür pərdə camalından ki, sən sən eyminin nuri*
[10, s.104].

Və ya:

*Apardı könlümü bir çəmni məxmur,
Kim ola istəməz ol hüsnə məğrur*
[10, s.251].

Şairin dilindəki "könlüm quşu" ifadəsini sonralar Vaqif və Şəhriyar kimi sənətkarlarımızın əsərlərində də müşahidə edirik:

*Könlüm quşu əsfəladır, vaxt oldu pərvaz eyləyə,
Simurği-qafə qürb olan arş üstünə cövlan gərək*
[10, s.114].

Bədii üslubda obrazlılığın fəallaşdırılması uğurlu dil vahidləri ilə reallaşır. Bu anlamda məcaziyyənin dərinliyi ilə seçilən frazeoloji birləşmələr dəyərli dil faktlarıdır. Bədii dili onları təsvir etmək mümkün deyil. Nəsiminin dilindəki frazemlər yeniliyi və özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bu baxımdan, "könlü vermək" ifadəsi üslub gözəlliyi ilə diqqəti çəkir və o, şairin dilində maraqlı bir məqamda işlənməmişdir. "Saçın zəncirinə könlü vermək" kimi uğurlu bədii dil nümunəsinə əvvəl Nəsiminin, sonra isə "saçın zəncirinə könlü bağlamaq" şəklində Vaqifin dilində rast gəlirik. Belə faktlar Nəsimi dilinin özündən əvvəlki və sonrakı Azərbaycan dili ilə bağlılığını göstərir. Prof. Y.Seyidov yazır: "Azərbaycan poeziya dili Nəsimidən sonra böyük inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif mərhələlərdən adlayaraq müasir ədəbi dilimizin tərkibinə daxil olmuşdur. Bu mərhələnin əzəməti, meydana gətirdiyi yeni ədəbi dil qolları, ədəbi dilin formalaşmasında poeziya dili ilə yanaşı, nəsr dilinin, elmi və publisistik üslubların təsiri müasir ədəbi dilimizlə Nəsimi dilinin əlaqəsinə bir qədər solğun göstərsə də, bu

əlaqəni aradan qaldıra bilməmişdir" [11, s.15]. Doğrudan da, Nəsimi yaradıcılığı ilə meydana çıxan ədəbi dil xüsusiyyətləri çağdaş dövrümüzün ədəbi dilini böyük şairin dili ilə əlaqələndirə bilər.

Nəticə / Conclusion

Bələliklə, yuxarıda qeyd edilənlər Nəsimi dilinin orijinallığını, onun dərinindən və hətərətli araşdırılmağa layiq olduğunu təsdiq edir. Araşdırma göstərir ki, Nəsimi sadə və zəngin Azərbaycan xalq danışıq dilini ədəbi dil səviyyəsinə yüksəldən şair kimi dil tariximizdə xüsusi çəkisi olan şairlərdəndir. Onun qələminə məxsus olan bir sıra ifadələr ədəbi dilimizin uğurlu faktlarındandır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdulla K. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-Innovation. 360 s.
2. Bəylərova A. (2008). Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan. 210 s.
3. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb. 192 s.
4. Əsgərova T. (2009). Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlər. Ankara, Kültür Evreni. № 35.
5. Həsənova S. (2018). Dilimiz mənavi kimliyimizdir. Naxçıvan, Əcəmi. 414 s.
6. Hüseyinov M. (2008). Dil və poeziya. Bakı, Elm. 434 s.
7. Hüseyinov M. (2013). Poetik frazeologiya. Bakı, Elm və təhsil. 166 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. (2004). Bakı, Öndər nəşriyyat. 376 s.
9. Qurbanov A. (2019). Əsərləri, III c. Bakı, AMEA. 512 s.
10. Nəsimi. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider.
11. Seyidov Y. (2007). Nəsiminin dili. Əsərləri, Bakı, Universitet nəşriyyatı. s.256.
12. Səfərov M. (2016). Bədii əsərlərdə metaforalar. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Elm və təhsil. s.35-40.